

УДК 94(=411.16)(497.1)"1940/1941"(093)
314.15-054.73(=411.16)(497.1)"1940/1941"(093)
028(=411.16)(497.1)"1940/1941"(093)
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.16.transnac.pet.269-298>

САЊА ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Читалачки дани Карла Криса и Валтера Клајна. Јеврејске избеглице из кладовског транспорта у Шапцу (1940–1941)

Апстракт: Рад представља покушај да се укаже на искуство суживота јеврејских избеглица из кладовског транспорта са локалним становништвом пре свега у Шапцу, граду у који су избеглице стигле септембра 1940. године. Пракса одласка по књиге у Шабачку народну књижницу и читаоницу, испричана кроз искуство двојице Бечлија Карла Криса и Валтера Клајна а на основу богате грађе Фонда Шабачке народне књижнице и читаонице који се чува у Међуопштинском историјском архиву у Шапцу, указала је на Јевреје из кладовског транспорта као редовне читаоце који су исписали нове, траснационалним искуством означене странице историје града и једне од најзначајнијих културних институција у њему. Пракса читања упамћена кроз историјске изворе који су „пали са стола“ сачувала је сећање на њих, као и на књиге које су и након њиховог физичког нестанка наставиле да „живе“ постајући на тај начин симбол „вечног живота“.

Кључне речи: кладовски транспорт, избеглице, Краљевина Југославија, Карл Крис, Валтер Клајн, Шабац, Шабачка народна књижница и читаоница, књиге, Холокауст

„29. рујна 1942.
Драга Kitty,
Људима који живе у скровишту могу се догодити чудне ствари“.
(Дневник Ане Франк)¹

Писање историје кладовског транспорта

Историја *кладовског транспорта*, једног у низу јеврејских избегличких (мигрантских) транспорта,² чији су припадници покушали да напусте Трећи рајх како би се, спуштајући се низ Дунав, преко територије Краљевине Југославије домогли Палестине, детаљно је обрађена у неколико обимнијих радова.³ Живот јеврејских избеглица из кладовског транспорта инспирисао је стварање уметничких и документарних филмова *Danube Exodus* (1997),⁴ *The Darien Dilemma* (2006),⁵ *Шабачки јевреји* (2011)⁶ и *Two Emperors and a Queen* (2018),⁷ као и романа *Belladonna*.⁸ Посебно значајан допринос разумевању околности под којима су живеле избеглице у Србији, у Кладову а затим и Шапцу, представљају књиге Габријеле Андерл и Валтера Маносека *Неуспело бекство. Јеврејски „Кладово-транспорт“ на путу за Палестину 1939–42*, Живане Војиновић *Аврамова деца* и сећање Маре Јовановић која је као девојчица живела у

1 Ana Frank, *Dnevnik Ane Frank*, (Zagreb: Mladost, 1990), 18.

2 Јевреји *кладовског транспорта* ће се у овом раду третирати и означавати као избеглице мада се у литератури често називају и емигрантима. Иако је положај јеврејских избеглица у предвечерје Другог светског рата био специфичан због начина на који су их третирали: Централни биро Рајха за јеврејску емиграцију, међународно право, законодавства земаља кроз које су пролазили, британска мандатска власт у Палестини, положај и третман који су имали Јевреји из кладовског транспорта и проблеми са којима су се суочавали јасно указују на појединце који су бежећи од оружаног сукоба и прогона покушали да спасу живот. Константно су се налазили у опасним и неподношљивим ситуацијама које су често биле у директној вези са већим бројем покушаја да се пређу различите границе. Разумевање Јевреја из кладовског транспорта као избеглих лица понајвише је условљено сазнањем да је њихов повратак кући био не само немогућ већ и повезан са опасношћу од губитка живота, због чега су уточиште морали тражити на неком другом месту, у овом случају у Палестини.

3 Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovo-transport“ na putu za Palestinu 1939–42*, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2004); *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport. Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006); Živana Vojinović, *Avramova deca*, (Beograd: Orion Art, 2015).

4 Филм Петера Форгача.

5 Филм Ереза Лауфера.

6 Филм Стевана Маринковића.

7 Филм Весне Лукић.

8 Daša Drndić, *Belladonna*, (Zagreb: Fraktura, 2012).

непосредној близини колективног смештаја Јевреја у Шапцу објављено у књизи под називом *Шабац и Јевреји у сусрету*.⁹ Књига Габријеле Андерл и Валтера Маношека представља посебно детаљан увид у свакодневицу и проблеме са којима су се суочавале избеглице након доласка у Кладово, односно у Шабац јер су овде први пут објављена писма која су избеглице током читавог пута, све до почетка рата у Југославији, а у неким случајевима и касније, слале члановима својих породица и пријатељима.¹⁰ Увид у драгоцену преписку омогућио је истраживачима да историју кладовског транспорта, у великој мери, допуне оним аспектима који се баве суживотом избеглица и локалног становништва. Сачувана писма „понудила“ су истраживачима поглед изнутра у избегличку групу која се у различитим периодима носила не само са проблемима који су били у директној вези са практичним аспектима свакодневице већ и са тешким психичким стањима кроз која је пролазио сваки припадник групе.

Указивање на суживот Јевреја из кладовског транспорта и припадника локалне заједнице, пре свега у Шапцу, представља покушај да се осветли феномен у коме се преплићу два важна аспекта историје кладовског транспорта – оне која седмомесечни боравак јеврејских избеглица у Шапцу¹¹ памти као још једну етапу пута који се, стицајем околности, окончао у непосредној близини града, због чега су Засавица и Шабац остали упамћени као места страдања припадника јеврејског народа у Другом светском рату односно Холокаусту,¹² и оне која седмоме-

9 Mara Jovanović, „Wir packen, wir auspacken. Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šarpcu 1941. godine“, *Šabac i Jevreji u susretu*, zbornik radova, ur. Miloš Jevtić, (Šabac: Makart, 2003), 15–49.

10 Приликом рада на књизи *Неуспело бекство. Јеврејски „Кладово- транспорт“ на путу за Палестину 1939–42*, Габријеле Андерл и Валтер Маношек су били у прилици да дођу до докумената, писама и фотографија Јевреја из кладовског транспорта од којих се многа налазе у приватном поседу преживелих рођака који данас, у највећем броју случајева, живе у Израелу. Драгоцен документација налази се у приватном поседу малобројних преживелих Јевреја из транспорта.

11 До избијања Другог светског рата у Југославији.

12 Сви Јевреји из кладовског транспорта, сем групе од око 200 омладинаца који су непосредно пре напада Немачке и њених савезника на Југославију успели да добију улазне визе за Палестину, страдали су у Холокаусту на тлу Југославије односно Србије. Сви одрасли мушкарци из кладовског транспорта стрељани су заједно са одраслим мушкарцима шабачким Јеврејима и одраслим мушкарцима шабачким Ромима у мачванском селу Засавици 12. и 13. октобра 1941. године. Све жене и деца из кладовског транспорта транспортовани су из Логора за Јевреје у Шапцу на Сави у Јеврејски логор Земун крајем јануара 1942. године. Сви су угушени у камиону покретној гасној комори (душегупки) у периоду од средине марта до 10. маја 1942. године. Видети више у: Stanoje Filipović, *Logori u Šarpcu*, (Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967), Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, (Beograd: Službeni list SRJ, 2007).

сечни боравак избеглица у Шапцу памти као искуство које је допринело исписивању „предања“ која су надживела Холокауст сведочећи о вишеструком идентитету Јевреја кладовског транспорта, па и о оном који је стечен на путу. Предочени феномен се наметнуо, у одређеној мери и истраживачка дилема, стицањем увида у фонд Шабачке народне књижнице и читаонице Међуопштинског историјског архива у Шапцу у оквиру кога се чувају Регистри чланова библиотеке и евиденције позајмљених и враћених књига за 1940. и 1941. годину. Увид у архивску грађу указао је на промену структуре чланства Библиотеке од краја септембра 1940, када јеврејске избеглице стижу у Шабац, као и на пораст броја позајмљених књига на немачком тј. језику који је био матрењи највећем броју Јевреја из кладовског транспорта. Већ је „први поглед“ на мноштво историјских извора који су „пали са стола“ и промакли чак и оним истраживачима који су пренели сећање Маре Јовановић на избеглице, које виђа „на улици с књигама које су узимали из Шабачке читаонице“,¹³ забележено у књизи *Шабац и Јевреји у сусрету*, указао на специфичну везу која је постојала између јеврејских избеглица и јавне установе од изузетног културног значаја која је постојала више од деведесет година у тренутку када је кладовски транспорт стигао у Шабац. Увид у евиденцију позајмљених и враћених књига указао је на интензитет којим су избеглице посећивале Библиотеку постајући на тај начин припадници далеко шире групе читалаца. Са друге стране, специфичне животне околности, вишак слободног времена, свакодневна борба са лошим расположењем које је, поготово од децембра 1940, било проузроковано честим одлагањем даљег путовања, обликовали су избегличку популацију међу читалачком публиком као сасвим одређену групу читача.

Разумевање одабира књига и самог читања као интимног чина, али и као чина коме су избеглице прибегавале у тренуцима кад се просторна перспектива за већину њих сужавала до перспективе масовног гроба док је време постајало бесконачна и тешко савладива форма, захтевало је да се историја кладовског транспорта исприча из перспективе оних који су након доласка транспорта у Шабац постали нераскидиво везани за Шабачку народну књижницу и читаоницу. Избор двојице Бечлија, Карла Карија Криси и Валтера Клајна, чије ће избегличке импресије дељене кроз писма са најужим члановима породице „причати“ историју кладовског транспорта и свих оних појединаца који су бежећи од рата, у вихору глобалних светских промена, покушали да сачувају своје мале интимне светове, али и освоје слободу, без обзира на то да ли су

13 Jovanović, n. d., 21.

као Ана Франк били у неком подруму или су се као Крис и Клајн затекли у неком граду стотинама километара далеко од крајњег циља, представљао је пресек условљен одређеним бројем критеријума. Требало је одабрати пре свега оне који су оставили писано сведочанство о искуству живота у транспорту па и у Шапцу. Карл Кари Крис и Валтер Клајн били су од самога почетка пута па до напада Немачке и њених савезника на Југославију у константној преписци са члановима својих породица. Увид у евиденцију позајмљених и враћених књига Шабачке народне књижнице и читаонице за 1940. и 1941. јасно је указао да су обојица били верни корисници библиотечких фондова. Њихова имена се налазе на списку стрељаних Јевреја из транспорта у мачванском селу Засавици 12. и 13. октобра 1941.

Одлазак

Био је 25. новембар 1939. када се испред Палестинског уреда у улици Марка Аурелија бр. 5 у Бечу¹⁴ направила гужва. Међу онима који су се, можемо претпоставити, нервозно окретали тражећи безуспешно у маси од више стотина људи позната лица, налазили су се седамнаестогодишњи Карл Кари Крис¹⁵ и двадесетшестогодишњи Валтер Клајн,¹⁶ обојица рођене Бечлије. Иако се по свему судећи нису познавали, двојица младића су заједно са члановима својих породица и осталим припадницима јеврејског народа већ неко време пролазила кроз различите врсте омаловажавања и највероватније различите врсте шиканирања. Аншлус, односно анексија Аустрије коју је извршила нацистичка Немачка 13. марта 1938. само је погоршала и до тада недовољно безбедан положај аустријских Јевреја због чега су, коначно после напада Немачке на Пољску и почетка Другог светског рата, многи попут Карија Криса и Валтерна Клајна решили да напусте своју домовину и упуте се за Палестину.

Масовно исељавање Јевреја, не само из Аустрије већ и из Немачке, представљало је реалност још од 1933. и доласка Адолфа Хитлера и Националсоцијалистичке немачке радничке партије (Нацистичке партије) на власт. Притиснути Нирнбершким законима и активношћу Централног бироа Рајха за јеврејску емиграцију, многи Јевреји су одлучили да напусте своје домове крећући се у највећем броју случајева ка бри-

14 Anderl, Manoschek, *n. d.*, 39.

15 Рођен 26. јуна 1922. Архив Војно-историјског института, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (инв. бр. 16731), Списак жртава Концентрационог логора у Шапцу.

16 Рођен 13. септембра 1913. Исто.

танској колонији Палестини, као и другим, претежно прекоокеанским земљама. Појачан притисак нациста на Јевреје утицао је на увећавање броја јеврејских транспорта, што је читаву међународну заједницу, па и британске власти које су имале мандат у Палестини, суочило са избегличком кризом.

Званични ставови британских власти према питању усељавања прошли су од 1917. и доношења Балфурове декларације кроз неколико фаза. У почетку, Британци су подржали стварање домовине Јевреја у Палестини. Свој став према овом „проблему“ значајно су редефинисали двадесетих година 20. века, ограничењем усељавања Јевреја у Палестину. Управо је оваква политика британске владе у великој мери допринела томе да се већ од средине тридесетих различите ционистичке организације¹⁷ ангажују на организовању илегалних транспорта европских Јевреја. У почетку су избеглице возовима долазиле до јадранских лука, где су се укрцавале на бродове и настављале свој пут не само до Палестине већ и до Панаме, Либериие и Кине. Заоштравање односа у Европи (Аншлус, анексија Судетске области) кулминирало је 1. септембра 1939. нападом Немачке на Пољску и отпочињањем Другог светског рата, што је значајно отежало путовања, све чешће, нежељених „туриста“. „Компликовањем“ прилика у Европи усложњавао се систем издавања улазних виза у Палестину, као и транзитних виза које су издавале земље преко чијих територија су се кретале избеглице. Затварање морских путева, које је било у директној вези са опасношћу од избијања рата и почетка ратних дејстава, утицало је на тражење нових „пролаза“. Тако се са морских прешло на речне путеве – тачније речено на Дунав. Путници су на изнајмљеним бродовима путовали уз помоћ фиктивних транзитних виза за које су ционисти морали издвојити позамашне своте новца. Иако илегални, овакви транспорти су пропуштани под условом да бродови не пристају, односно да путници не излазе из њих и не ступају на тло земље преко чије територије су пролазили. Илегални транспорти

17 Мосад је као Тајна служба Ционистичког радничког покрета основан управо са циљем организовања илегалних бродских транспорта за спасавање јеврејских избеглица. Anderl, Manoschek, *n. d.*, 16. Посебан допринос разумевању улоге и међународног фактора и различитих ционистичких организација у спашавању припадника кладовског транспорта дала је Жени Лебл (Ženi Lebl, „Tragedija transporta Kladovo-Šabac odbor za pomoć emigrantima“, *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport. Beograd, oktobar 2002*, ur. Andrej Mitrović, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006), 102–163).

су били права реткост све до Аншлуса 1938. године. После марта 1938. они постају масовна појава и прека нужност.¹⁸

„Преку нужност“ је за све Јевреје па и за Карија Криси и Валтера Клајна представљао транспорт који је формиран у Бечу 25. новембра 1939. а који ће у историографији остати упамћен под именом *кладовски транспорт*.

Блискост Карла Карија Криси са ционистичким покретом, који је „стајао“ и иза овог транспорта, била је директна последица шиканирања којима је Крис био изложен као ученик реалке чији су ученици и наставници, у великој мери, били нацистички опредељени. Након марта месеца 1938. и анексије Аустрије морао је да напусти школу. Премда веома млад, по свему судећи, морао је пролазити кроз веома дубоку идентитетску кризу не само због тога што је као припадник јеврејског народа третиран као грађанин другог реда већ и због тога што му је ускраћено право да се осећа као Аустријанац, али и као припадник средње класе, која је поднела највећи терет економске кризе која је погодила Европу тридесетих година 20. века. Кари Крис је био син Маркуса Криси, који је учествовао у Првом светском рату као аустроугарски војник. Маркусу Крису је пошло за руком да у годинама после рата, и поред чињенице што је потицао из ортодоксне јеврејске породице која се тек 1914. доселила из Пољске у Беч, изгради успешну каријеру у сфери грађевинарства. Као и многи други Аустријанци, и Маркусова породица је тешко поднела финансијску кризу кроз коју је пролазило аустријско друштво почетком тридесетих. Одлазак Маркуса Криси у Португалију „трбухом за крухом“ и раздвајање од породице представљало је избор коме су тих година били склони многи Европљани, па и Аустријанци. Повратак у Беч 1934. а онда и прерана смрт од инфаркта представљали су данак времену у коме су многе породице доживеле потпуно расуло, а најтеже године тек су долазиле.¹⁹

Десетак година старији Валтер Клајн био је у нешто бољој позицији од Карија Криси који је у Бечу оставио мајку и сестру, јер је на пут за Палестину кренуо растерећенији због чињенице да су му се у „обећаној земљи“ већ налазили родитељи и брат Ото Клајн.²⁰

Седајући на воз у ноћи између 25. и 26. новембра 1939. године²¹ Кари Крис и Валтер Клајн су напуштали Беч, вероватно несвесни чиње-

18 Видети више у: Милан Ристовић, *У потрази за уточнителом. Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941–1945*, (Београд: Службени лист, 1998); Anna-Maria Gruenfelder, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933–1945)*, (Zagreb: Srednja Europa, 2017).

19 Anderl, Manoschek, n. d., 95–97.

20 Исто, 55.

21 Исто, 39.

нице да га више никада неће видети. Као и стотине људи које су их окруживале,²² нису имали јасну представу ни о земљи у коју су путовали ни о крајевима кроз које ће проћи. Сви заједно били су припадници илегалног емигрантског транспорта о коме се старало више ционистичких организација од којих ниједна није имала сасвим јасну представу о томе како ће се до крајњег циља стићи. Организовати илегални транспорт почетком 1938. и на самом карју 1939. године није било исто.²³

- 22 Може се рећи да су кладовски транспорт формирале три групе емиграната. Према подацима Комисије за јеврејске прекоморске транспорте чије се седиште налазило у Бечу, транспорт се у почетку састојао од три групе које су пошле из Беча а у којима је укупно било 1.002 особе. Најмању групу чинила је група од 50 људи из Данцига односно Гдањска. Мању групу чинили су емигранти који су се 21. новембра 1939. сакупили у Берлину. Око 130 углавном млађих људи допутовало је возом у Беч, где су се задржали два дана. У ноћи 25. на 26. новембар 1939. придружили су се групи од 822 Јевреја пристигла из свих делова Аустрије која их је чекала на железничкој станици у Бечу, одакле су се исте ноћи сви заједно упутили ка Братислави. Група се први пут значајније увећала у Братислави, ту им се придружило „око 100 лица“ пристиглих из Прага и Братиславе. Транспорт се други пут увећао у пролеће 1940. када му се придружило око 20 млађих људи из Пољске који су до Кладова, где се транспорт у том тренутку налазио, успели да стигну преко Мађарске и Загреба. На основу писма једне од Јеврејки из транспорта Мирјам Најфелд може се претпоставити да се транспорт последњи пут значајније увећао у јануару 1941. у Шапцу када му се придружила група Пољака за коју није могуће рећи колико је људи бројала. Током читавог пута транспорту су се на различитим местима придруживали појединци и парови. На бројно стање кладовског транспорта утицао је број оних који су се током пута родили и број оних који су се, често због тешких услова живота, разбољевали и умирали. Хела Јунглај пише о 1.400 избеглица из кладовског транспорта. Видети више у: Anderl, Manoschek, *n. d.*
- 23 Ратно окружење и околности нису ишле на руку ни организаторима ни онима који су били у транспорту. Најпре кроз легалне а тек потом илегалне транспорте у почетку су се окупљали махом млади људи који су пре поласка на пут пролазили веома строго селекцију. Кретали су, по правилу: физички издржљивији, здравији, способнији, квалификованији, они који су на претходно организованим курсевима показивали најбоље резултате и симпатије према ционистичком покрету и стварању јеврејске државе. Тек касније, када су се појавили бројни проблеми који су често били у вези са недостатком средстава за изнајмљивање бродова, транспорти су постали пропустљиви за: децу, старе и оне који нису имали никакав однос према ционистичком покрету. Због свега тога, кладовски транспорт су чинили људи свих старосних категорија, различитог социјалног порекла и веома различитог односа како према ционистичком покрету и стварању јеврејске државе тако и према јудеизму тј. јеврејској религији. Трећину су чинили млади у доби од 18 до 35 година који су углавном били симпатизери и чланови ционистичких организација. Трећину су чинила деца узраста до 17 година. Половина их је била у пратњи родитеља а половина је путовала под покровитељством ционистичких омладинских удружења. Трећину су чинили парови и старији људи међу којима и неколико заслужних старих циониста и појединаца. По свом социјалном пореклу емигранти су представљали широк спектар средњоевропског јеврејског становништва. Однос према религији им је био веома различит и кретао се од ортодоксних преко умерено традиционалних до атеистичких

„Неодређеност“ групе „падала је у очи“ и самим припадницима транспорта. Своје прве утиске о групи као шареноликој скупини људи „који нигде нису припадали“ Кари Крис је поделио са сестром у писму које јој је упутио из Кладова 14. марта 1940. Крис наводи: „Група није строго везана за једну средину, људи потичу из свих крајева света. (То је мало претерано, али потичу из *старог* Рајха, Беча, аустријске провинције, Данцига и Чешке). Исто тако сви су људи добро уклопљени међу собом. Сви који нигде нису припадали дошли су у ову групу. Тако имамо поред једног 14-годишњака, који изгледа као 12-годишњак и мали је и дебео, једног 30-годишњака, који је велики и јак, има браду и ожењен је. Не треба бити сујеверан јер група има број 13 (свака група поред имена има и број, ми немамо име) и има нас у групи тринаесторо. Дакле то би било нешто за тебе и маму“.²⁴

Долазак у Братиславу крајем новембра односно почетком децембра 1939,²⁵ којом су већ марширали припадници и симпатизери словачке фашистичке Хлинкине гарде, суочио је Јевреје из кладовског транспорта са првим неизвесностима. Прва препрека за више стотина људи појавила се већ на мађарској граници, када су мађарске граничне службе одбиле улазак *Урануса*, брода који је превозио избеглице, на територију Мађарске под изговором да су југословенске власти одбиле да издају транзитне визе за прелазак преко територије Краљевине Југославије.²⁶ Ово је у исто време било и прво искуство људи из транспорта са политиком југословенских власти према јеврејским избеглицима.

Долазак

У годинама које су претходиле почетку Другог светског рата у Југославији, политика Владе Краљевине Југославије према преласку и задржавању јеврејских избеглица које су се кретале ка Палестини про-

---

убеђења. Крећући на пут, Јевреји из кладовског транспорта су за собом остављали све. На леђима су могли имати по један ранац, који није смео тежити више од 8 кг. У ранцу су се могли налазити најнужнији предмети за личну употребу. „Слободна граница за иселјење у новцу“ је износила 10 РМ у девизама. Новац се предавао вођи пута. Све до краја „путовања“ избеглице су се у великој мери ослањале на средства и материјалну помоћ коју су добијале од јеврејских заједница оних земаља кроз које су пролазиле, као и од родбине са којом су биле у контакту путем писама. Родбина је слала помоћ у новцу и у храни, обући, одећи. Видети више у: Anderl, Manoschek, *n. d.*

24 Исто, 130.

25 Према сведочанствима Јевреја из кладовског транспорта која су сачувана углавном у писмима која су слали родбини, избеглице су у Братиславу стизале у групама током две недеље. Исто, 50.

26 Исто, 53.

лазила је кроз различите фазе. Од 1933. до 1941. преко територије Краљевине прешло је око 55.000 јеврејских избеглица. Може се рећи да је појачана провера уласка јеврејских избеглица на југословенску територију почела од почетка 1938. Само те године у Југославију је пристигло 9.100 избеглица.²⁷ Ригорозније провере су биле условљене измењеним положајем Јевреја у Аустрији после Аншлуса, када је Трећи рајх дошао на границе Краљевине, као и односом суседних држава попут Румуније, Мађарске, Италије према питању јеврејских избеглица и Јеврејима уопште. Почетак Другог светског рата значајно је утицао на промену става југословенских власти према јеврејским избеглицама, која се огледала кроз промену начина издавања улазних и транзитних виза страним држављанима јеврејског порекла. Априла 1940. Министарски савет је, на предлог министра унутрашњих послова Антона Корошеца, донео уредбу са законском снагом којом су јасно одређени нови услови боравка, пријаве и транзита странаца, па тако и страних туриста. Избеглице из кладовског транспорта су стигле на територију Југославије у тренутку када влада Краљевине Југославије почиње да води рестриктивну политику према јеврејским избеглицама, али и према својим грађанима јеврејског порекла.²⁸

Коначно, 13. децембра 1939. *Уранус*, који је претходно враћен у Братиславу, поново се упутио ка Будимпешти. Већ наредног дана створили су се услови да избеглице, на сред Дунава код Будимпеште, пређу на три југословенска брода која је Савез вероисповедних јеврејских општина Југославије изнајмио од Југословенског речног бродарства.²⁹ Бродови: *Цар Никола*, *Цар Душан* и *Краљица Марија* ушли су на територију Краљевине Југославије 15. децембра 1939. године. Када су три брода стигла до првог већег пристаништа и града у Југославији, Вуковара, сви су се надали да ће избеглице у најкраћем могућем року стићи до југословенско-румунске границе а онда и прећи на румунску територију. Нажалост, околности неће ићи на руку ни њима ни Савезу. Пут до југословенско-румунске границе одвијао се без већих проблема, што је

27 Исто, 58.

28 Видети више у: Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, (Београд: Институт за савремену историју, 2008).

29 Ради се о излетничким бродовима. Сваки је имао по шест кабина. Једна је била за вођу пута, једна за бродског лекара, четири су се користиле као болничке просторије. Избеглице су биле смештене у палуби брода. Неко је имао клупу на располагању а неко је лежао на поду. Почетком јануара 1940. бродовима су придружена три брода шлепа које је требало оспособити за спавање. Планиран је и болнички простор са 60 кревета. Изгледа да је на крају, уместо три, прикључен само један брод шлеп. Anderl, Manoschek, n. d., 93.

посебно утицало на веома добро расположење. Већ 16. децембра 1939. избеглице су пролазиле поред Земуна а затим и поред Београда. Истога дана предата је пошта. Боравак у Прахову, месту на тромеђи Југославије, Румуније и Бугарске уверио их је да се због ледом окованог Дунава не може даље. Пут је настављен до Кладова. Бродови са избеглицама из кладовског транспорта су повезани са обалом у новогодишњој ноћи 31. децембра 1939.³⁰ Долазак пролећа није значио наставак пута. Рестриктивна политика издавања улазних виза у Палестину британских власти одразила се на одлуку румунских власти да Јеврејима из кладовског транспорта не издају транзитне визе. Марта месеца 1940. године бродови на којима су до тада боравили пребачени су из зимске у летњу луку која се налазила у непосредној близини Кладова. После три месеца боравка на бродовима, избеглице су марта 1940. добиле могућност да уз посебне дозволе изађу са бродова и проводе време у граду. Силазак са реке и улазак у градове довео је до неочекиваног сусрета јеврејских избеглица и локалног становништва. Релативно дуг боравак велике групе странаца у релативно малим србијанским срединама на посебан начин је одредио како историју Кладова и Шапца у предвечерје Другог светског рата тако и у самом Другом светском рату. Боравак избеглица из кладовског транспорта надомак Кладова и у Кладову трајао је девет месеци. Иако је прелазак емигрантског транспорта преко територије Краљевине Југославије подразумевао да избеглице неће силазити са бродова, (не)очекивани проблеми допринели су томе да оне остану дуже него што је било ко желео. Неочекивано дуг боравак у Кладову, у ситуацији у којој је „стара кућа“ напуштена заувек а „нова“ није била ни на помолу, допринео је томе да се избеглице вежу за окружење у коме су боравиле већ неколико месеци.

У лето 1940. све чешће је почео да се чује назив извесног града у унутрашњости Србије који је био виђен као будућа станица на путу транспорта. Могућност да буду пребачене у Шабац, град на десној обали реке Саве који се налази у унутрашњости Србије, за све избеглице из кладовског транспорта је била поражавајућа. За југословенске власти присуство више стотина јеврејских избеглица на граници са Румунијом временом је постајало све неприхватљивије. Кладовски транспорт је био један у низу илегалних јеврејских транспорта који су прелазили територију Краљевине Југославије на путу за Палестину. Када је кладовски транспорт средином децембра 1939. прошао поред Вуковара, очекивало се да ће најкасније почетком јануара 1940. напустити терито-

30 Исто, 54–56.

рију Југославије како би се преко територије Румуније запутио ка свом крајњем одредишту. Кључни разлог пресељења јеврејских емиграната из Кладова у Шабац, односно са границе у унутрашњост Србије била је „гужва“ која се очекивала на граници са Румунијом услед пресељења фолксдојчера из Бесарабије и Северне Буковине на „новоосвојене“, односно територије које је окупирао Трећи рајх.³¹ Према процени југословенских власти, „случајни“ сусрет јеврејских избеглица и фолксдојчера на југословенско-румунској граници могао је произвести инцидент са тежим последицама по интерес југословенске државе.

Какво ће разочарање и неизвесност произвести пресељење избеглица у Шабац, сведочи писмо Валтера Клајна од 14. септембра 1940. године. Само неколико дана пре него што ће се упутити ка Шапцу Клајн је писао: „Дакле првих 500 путује у понедељак ујутру (...). Нажалост они ће бити премештени на 2 шлепа и реморкером довучени до Шапца. Врло фини начин превоза! Онај који нам је то смислио сигурно нема људска осећања. Али било је већ и горе и ко зна шта ће још бити“.³² Избеглице су напустиле Кладово на три шлепа, 18. септембра 1940. Шлепови су стигли у Шабац касно увече 22. септембра, пошто су претходно прошли поред Београда, крећући се брзином од шест километара на сат.³³ Првих 500 избеглица искрцало се у Шапцу у раним јутарњим часовима 23. септембра 1940. Међу њима је био и Кари Крис, који је два дана касније у писму

31 Шестог октобра 1939. Адолф Хитлер је у једном од својих програмских говора наговестио „нови поредак етнографских односа тј. пресељење националности“ као „најважнији задатак“ по завршетку похода на Пољску. Хајнрих Химлер је 9. октобра 1939. постављен за комесара Рајха за учвршћење немачког народа. Том приликом му је поверено и насељавање фолксдојчера нарочито на новоприпојене пољске територије. Када је Румунија 27. јуна 1940, под притиском немачке владе, прихватила ултимативан совјетски захтев за уступање Бесарабије и Северне Буковине, питање пресељења фолксдојчера постало је актуелно и за ове територије. Двадесетдругог јула 1940. у Москви су почели дуготрајни преговори чији је резултат био потписивање немачко-совјетског договора о пресељењу становништва немачког порекла са територије Бесарабије и Северне Буковине у немачки Рајх. Неформално овај програм се звао и „уношење вредне немачке крви ради јачања самог Рајха“. Транспорти бесарабијских Немаца кретали су се од њихових места становања до лука на Дунаву, одакле се путовање настављало преко Прахова и Земуне, где су уз помоћ југословенских власти уређени логори за њихово прихватање. Пут се до Немачке даље настављао возом. Програм пресељења 22. октобра 1940. обухватао је фолксдојчере из јужне Буковине и Добруце. Укупно је исељено: 93.000 фолксдојчера из Бесарабије, 43.000 из јужне Буковине, 15.000 из Добруце. Фолксдојчери су насељавани углавном у Пољску. *Исто*, 141–143.

32 *Исто*, 137.

33 Шлепови су пристали у близини Београда и ту су остали неко време. Пристаниште код Београда је напуштено 21. септембра када је настављен пут ка Шапцу. *Исто*, 143.

сестри и мајци описао свој први сусрет са Шапцем: „Још увече (23. септембра) преселио сам се. У 7 h стигао сам у свој стан и у 7.15 ишао сам у град да се прошетам. То је свакако било најлепше вече које сам задњих година доживео. Поново лутати по граду, видети уредно обучене људе, не само одрпане сељаке и Цигане, као у Кладову (...) био сам пресећан те вечери. У 8.30 h сам већ седео у биоскопу, гледао немачки филм са Хајнц Риманом (*Хура ја сам тата*) и у 10.30 h сам се вратио кући“.³⁴

Долазак групе од неколико стотина странаца није могао остати незапажен у граду који је, по подацима из 1931, имао 12.566 становника.³⁵ У годинама између два светска рата Шабац се суочавао са многим проблемима и изазовима динамичних промена на глобалном нивоу које су се одражавале на живот у свим деловима Краљевине па и у овом граду. Уједињењем и настанком Југославије 1918. Шабац је изгубио, у економском смислу, веома повољан статус града на граници са Аустроугарском монархијом. Преко ноћи, постао је град у унутрашњости Србије из кога су почеле да се иселавају многе породице које су у ранијем периоду живеле, пре свега, од трговине и занатства. Према подацима из 1931, заступљеност активног односно издржаваног становништва у укупној градској популацији, као и заступљеност грађана у одређеним привредним гранама указивала је на крхку привредну структуру града који је покушавао да се ухвати у коштац са временом, док се са друге стране морао носити и са економском кризом која је потресала Европу и свет. Од укупног броја активног становништва, чак 33,21% грађана је радио у индустрији и занатству,³⁶ што не треба да чуди ако се зна да је само годину дана пре него што ће се Јевреји из кладовског транспорта доселити у Шапцу отворена Хемијска индустрија „Зорка“.³⁷ Релативно низак постотак активног становништва живео је и издржавао своје породице од пољопривреде, шумарства и рибарства.³⁸ Заступљеност активног становништва у различитим професијама јасно указује на чињеницу да су Шапчани, у тренутку када јеврејске избеглице стижу у град, живели од „градских професија“, што је у великој мери условљавало њихов на-

34 *Исто*, 152.

35 Група аутора, *Шабац у прошлости IV*, (Шабац: РНИРО „Глас подриња“ – Шабац, 1984), 218.

36 *Исто*, 219.

37 Фабрика је пуштена у рад 8. новембра 1938. Отварању је присуствовао Милан Стојадиновић, председник Владе Краљевине Југославије, као и неколико министара. Поред домаћих радника у фабрици је био ангажован велики број Немаца и Мађара, који су се доселили у Шабац а за чије потребе је подигнута Фабричка колонија. *Исто*, 239.

38 14,47%. *Исто*, 220.

чин живота, као и физиономију града која је, као што пише у писму Карла Карија Криси од 25. септембра 1940, одмах „упала у очи“ емигрантима. Премда стари град, лик модерне вароши, која је требало да подсећа баш на градове из којих су долазили јеврејски емигранти, Шабац је почео да добија од 1927. када је тадашњи председник општине Јанко Јовановић израдио елаборат о комуналним потребама. Реализацијом овога плана град је требало да се трансформише од оријенталне вароши до модерног европског градића. Добар део овога програма реализован је између 1936. и 1940. године.³⁹

По својој етничкој структури и верској припадности, становништво Шапца је представљало прилично хомогену скупину. Према подацима за 1921, више од 90% грађана се изјашњавало као православни хришћани, што је у највећем броју случајева значило да се радило о грађанима српске националности. Поред њих у граду је живело 4,73% католика, 2,96% муслимана и 0,76% „Мојсијеваца“, односно Јевреја.⁴⁰ У тренутку доласка кладовског транспорта, у Шапцу је постојала невелика скупина припадника јеврејске заједнице, која је ту живела већ вековима. Шабачки Јевреји су били махом из средњег друштвеног слоја. Иако малобројни, у друштвеном животу су играли веома значајну улогу. Живели су помешани са другим грађанима у свим деловима града. Долазак кладовског транспорта је представљао, и за њих као и за друге Шапчане, несвакидашњу појаву. Може се рећи да ни избеглице из кладовског транспорта нису учавале припаднике локалне јеврејске заједнице као припаднике групе грађана који се по било чему разликују од остатка заједнице.

Долазак кладовског транспорта у Шабац представљао је за већину избеглица долазак до најудаљеније тачке пута, био је то почетак коначног краја више стотина јеврејских избеглица. Силазак са бродова и прелазак на копно, јер емигранти неће добити прилику да се као у Кладову једним делом задрже на бродовима, представљао је прву праву промену у начину и ритму живота од тренутка када је транспорт формиран новембра 1939. у Бечу. Емигранти који су до тада били везани за брод и речну пловидбу, што их је наводило да готово искључиво комуницирају једни са другима, одједном су се нашли у граду који је, бар на први поглед, био близак њиховом сензибилитету. Могућност да поново

39 Сања Петровић, „Други живот. Европски утицаји на процес модернизације свакодневног живота Шапца између два светска рата“, *Годишњак за друштвену историју* (1–3)/2002, 126. Видети више у: Тања Марковић, *Архитектонско наслеђе града Шапца*, (Шабац: Народни музеј Шабац, 1996).

40 Група аутора, *н. д.*, 218.

имају „кућу“ и „сталну“ привремену адресу, да посећују различита јавна места, учествују у друштвеном животу средине, која ће у наредном периоду показати веома различита лица, испуниће животе ових избеглица неочекиваним садржајима и искуством без обзира на неизвесност коју ће до самог краја осећати. Због тога је период њиховог боравка у Шапцу од доласка крајем септембра до почетка децембра 1940. представљао период стабилизације и нормализације животних прилика.

На основу сачуваних докумената и писама која су остала иза неких од Јевреја из кладовског транспорта, може се стећи утисак да је већина емигранта имала скромно или скоро никакво знање о граду у коме су се неочекивано затекли. То није био случај са Валтером Клајном, који у писму од 8. новембра 1940. Шабац назива „познатим градом из светског рата“.⁴¹

И поред другачијих најава,⁴² све избеглице из транспорта су смештене у граду.⁴³ Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије преузео је на себе бригу за њих. Са друге стране, један од основних принципа Савеза је био да се што мање меша у унутрашњу организацију групе, као и да многа питања у вези са смештајем и снабдевањем препушта локалној самоуправи. Смештене у централним деловима града, помешане са локалним становништвом, упућене у решавању многих проблема и недоумица на локалну администрацију и управу, избеглице су од првога дана боравка у Шапцу почеле да се интегришу у средину која је до тог тренутка представљала потпуну непознаницу.

Њихов долазак је био пропраћен великом дозом неповерења. Различите приче о доласку јеврејских избеглица у град су почеле да се шире пре него што су Шапчани били у прилици да упознају своје нове комшије. Важно сведочанство о расположењу међу мештанима оставила је Шапчанка Мара Јовановић, која је као девојчица живела у кући у непосредној близини напуштеног млина покојног винарског трговца Јакова Вукосављевића, у који ће се врло брзо уселити емигранти: „Прича се како у млин треба да се усели једна група Јевреја, избеглица из Беча. Новост која је изазвала велику радозналост. Мајстори раде, а приче о председнику општине круже улицом, па и целим градом. О новом пред-

41 Anderl, Manoschek, *n. d.*, 153.

42 Првобитно се говорило о томе да ће око 700 избеглица из кладовског транспорта бити смештено у околним местима због недостатка смештајних капацитета у граду. *Исто*, 152.

43 У напуштени млин винарског трговца Јанка Вукосављевића у улици Јанка Веселиновића бр. 7, у житарске магацине Драге Тошковића и Прашке банке на крају Поп Лукине улице у Шапцу, у хотел Париз, приватне куће и вилу Миодрaга Мила Петровића, председника шабачке општине у годинама непосредно пред избијање Другог светског рата, у Малој Врањској. Vojinović, *n. d.*, 356.

седнику преносе се најпротивречнији гласови. Господин доктор права Миодраг Петровић много воли Јевреје, па хоће да их насели у наш град. Други се опет питају зар му је мало шабачких Јевреја, па му требају још и ови које нико није хтео да прими у Југославији, јер су се људи бојали репресалија Хитлерових присталица. Трећи су причали да он добро познаје Јевреје као људе, ишао је заједно с њима у школу, па их цени, а нарочито доктора Алберта - Бату Коена, и не може да их не прими". Мара Јовановић је приметила да долазак јеврејских избеглица из средње Европе у Шабац изазива међу грађанима бројне недоумице које су биле проузроковане страховима, али и предрасудама о припадницима јеврејског народа. Приметила је да „круже приче да ти несрећни људи могу донети заразне болести, јер они већ дуже време у Кладову чекају на шлеповима транзитну визу од Румуније, како би преко Црног мора стигли у Палестину“. Колико су овакви и слични страхови били присутни међу становништвом, најбоље говори чињеница да су неки од општинских одборника решили да се жале Драгиши Цветковићу, председнику Владе Краљевине Југославије, која је и донела одлуку да се избеглице сместе у Шабац. Мара Јовановић пише како су незадовољни посебно истицали „економски тренутак“ и бојазан да ће „цене животних намерница“ скочити „када се толики људи који имају паре слегну у град који је тада имао око 16000 становника, а најјефтинију пијацу у земљи“.⁴⁴ Светозар - Бата Јуришић, који је у време доласка избеглица у Шабац био члан подмлатка локалног фудбалског тима, сећао се: „Избеглице смо прихватили са резервом, јер су углавном говорили немачки. Било нам је то чудно, док нисмо сазнали да су прогнани Јевреји. Питали смо се, шта је то, Немци нам прете а ми примамо Немце?! Шабац је у то време био мали град. Сви смо их дочекали, а срца смо им отворили чим смо сазнали ко су“.⁴⁵

И поред задршке коју је један део јавности имао према њима, избеглице су не само Шабац у који су дошле септембра 1940. већ и друге делове Југославије кроз које су пролазили доживљавале као „гостољубиве и лојалне“, што у свом писму од 15. марта 1941. наводи и Валтер Клајн: „У политичком погледу овде влада велика напетост. Сада су истински дани одлуке и ми се надамо да ће (...) Југославија и даље остати усправна, као што се показала и до сада. По мени, по ономе што се предузимало, могло би се закључити да је Југославија спремна свим средствима заштитити своју неутралност и слободу. (...) Ми се овде трудимо да не говоримо немачки, нарочито у трговинама, на пошти и у надлештвима, и то успева. Тиме хоћемо да покажемо овим људима да се труди-

44 Jovanović, *n. d.*, 15–16.

45 Vojinović, *n. d.*, 360.

мо да користимо њихов језик, а не непријатељев, па иако је то наш матерњи.“⁴⁶ Када је десет дана касније Југославија приступила Тројном пакту, након чега су широм Југославије избиле антифашистичке демонстрације, Клајн је поново писао породици: „Не може се описати шта се овде дешава задњих дана. Пошто се прочула вест о потписивању Тројног пакта одмах је дошло до демонстрација против Хитлера и Мусолинија и сви су желели младог краља. Полиција је исуканим бајонетима покушавала да угуши демонстрације али је остала беспомоћна“.⁴⁷

Кретање јеврејских избеглица у Шапцу било је ограничено одређеним бројем прописа. Град се могао напустити само уз дозволу Министарства унутрашњих послова. Према полицијском наређењу, избеглице су имале дозволу изласка у град до 20 h. Једном недељно могла се добити дозвола за излазак и задржавање у граду после осам увече. Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије изнајмљивао је салу биоскопа Париз како за потребе дневног боравка избеглица⁴⁸ тако и за ноћне пројекције филмова.⁴⁹ Иако делимично ограничени у кретању, доласком у Шабац Јевреји из кладовског транспорта су почели да уживају већу слободу. Осећај слободе био је условљен изнуђеном нормализацијом животних прилика избеглица које су коначно сишле са бродова, населиле се у урбану градску средину и уселиле се у адаптирани смештај и приватне куће. Сви ови фактори су били предуслов боље организације живота. Оваква свакодневица, која се без обзира на скретање са пута за Палестину, одвијала у „природнијим“ условима од оних које је диктирао живот на палуби, међу људима који нису представљали искључиво део непосредног окружења, односно међу појединцима који су делили потпуно различито животно искуство, допринела је „неочекиваној“ стабилизацији групе људи којој читавих годину дана није стизала „добра“ вест. Изнуђеној нормализацији животних прилика и психичкој стабилизацији људи који су већ годину дана били „у коферима“, и поред неизвесности која је око наставка пута била константно присутна, на више начина је допринела средина у којој су се избеглице нашле. За многе који су оставили писано сведочанство о боравку у граду, па и за Карија Криси и Валтера Клајна, Шабац је пре свега био средина у којој се лако могла успоставити комуникација са младим људима, који су говорили стране језике. Кари Крис је поново писао мајци и сестри: „Сваки полуинтелигентан човек овде говори францу-

46 Anderl, Manoschek, *n. d.*, 194.

47 Исто.

48 Од 7 до 19 h.

49 За потребе приказивања филмова избеглицама биоскоп је једном недељно радио до поноћи.

ски, док и немачки говори већина, али слабије. Енглески не говори нико. Већ смо се спријатељили са многим студентима, са којима углавном разговарамо на француском“.⁵⁰ Валтер Клајн је нагласио пишући о Шапцу: „18000 становника, нов, негован, много омладине. У шабачкој гимназији и реалки, као и у учитељској школи 1400 слушалица, 2 биоскопа, неколико позоришних дворана“.⁵¹

Одлазак на јавна места је допринео не само упознавању града већ и дружењу са мештанима. Још почетком октобра 1940. Кари Крис је писао породици о Јеврејима „који су преплавили све кафане“.⁵² Мара Јовановић је била једна од оних Шапчанки које су делиле врло сличне утиске са избеглицама у вези са дружењем њих и мештана: „Свакодневни сусрети са Јеврејима условили су међусобно поздрављање, без обзира на године старости и познанство. У почетку смо се поздрављали климањем главом, а касније на немачком. Како је време одмицало, тако су и наше комшије научиле да поздраве или отпоздраве на нашем језику, с посебним нагласком који је увек био пропраћен смешком“.⁵³ Суживот локалног становништва са великом групом странаца који су по свему судећи имали сличне животне навике као и грађани и грађанке Шапца неминовно је довео до бројних познанстава и заједничког упражњавања одређеног броја активности. Мара Јовановић се сећала: „јеврејски младићи и девојке спремили су у фебруару лепу приредбу у просторијама официрске мензе у хотелу Париз. На приредбу су били позвани и многи угледни Шапчани, а причало се да је присуствовао и председник општине са супругом. Лично сам знала девојку која је веома лепо певала и свирала на гитари. На овој приредби имала је соло-тачку. Јевреји су имали мали оркестар у коме су углавном свирали младићи. На програму је била и балетска тачка. (За ову приредбу компонована је песма *Wir rascken, wir ausrascken*, која је постала популарна у Шапцу)“.⁵⁴ Успешни наступи неколико Јевреја из кладовског транспорта за локални фудбалски тим, шабачку Мачву, посебно су допринели приближавању Шапчана и избеглица. Мада је фудбалски клуб Мачва постојао скоро пуних двадесет година, по многима, он је добио прво значајно појачање када су за њега заиграли: Курт Хилковиц, Ото Фери, Франц Мендл, Артур Голдшмит и Емил Силберман.⁵⁵

50 Anderl, Manoschek, *n. d.*, 158.

51 *Исто*, 153.

52 *Исто*, 165.

53 Jovanović, *n. d.*, 22.

54 *Исто*.

55 Vojinović, *n. d.*, 360–361.

Силазак

„Нормализација“ животних прилика која се огледала и у свакодневним контактима са локалним становништвом, одласцима на јавна места и посетама приватним кућама, учешћу у различитим градским дешавањима као што су: спортски догађаји, разне приредбе и свечаности, само је делимично скренула пажњу са проблема са којима су се суочавале избеглице а који су поново испливали на површину када је почетком децембра 1940, први пут након њиховог доласка у Шабац, дошло до новог одлагања пута. Лоша вест је стигла на самом почетку дуге и хладне зиме, током које су се избеглице суочиле са недостатком хране и огрева. Почетак зиме која је са собом донела бројне проблеме, означио је почетак друге фазе боравка избеглица у Шапцу, која је трајала до почетка Другог светског рата у Југославији. Без обзира на све околности које су им живот чиниле подношљивијим, избеглице су се свакодневно суочавале са осећајем неизвесности. Жеља да се настави пут и стигне до коначног циља била је у директној вези са страхом за сопствени живот јер се рат из дана у дан све више приближавао територији Југославије. Осећај неизвесности и страха није напуштао ни Карија Криси ни Валтера Клајна. Обојица су више страница својих писама посветила негативним осећањима која су доминирала њиховим расположењем у тренуцима када су стизале лоше вести о наставку пута. Ове вести у три наврата су „дигле на ноге“ избеглице из кладовског транспорта током њиховог боравка у Шапцу. Одгађање је сваки пут све лошије утицало на људе, које су почетком зиме 1940/1941. почели да заокупљају додатни проблеми са обезбеђивањем хране и огрева. Садржај писама Карија Криси и Валтера Клајна која су слали члановима својих породица, сваки пут када је уследило ново одгађање пута, речито говори о очају који је захватао не само њих већ и остале избеглице, све више свесне лошег положаја у коме се налазе. Ако су писмима која су слали током септембра, октобра и новембра 1940. доминирали садржаји који су се односили на нову средину, нова познанства, свакодневне активности и сличне утиске, може се рећи да су у писмима од почетка децембра 1940. па све до почетка рата у Југославији априла 1941. преовлађивали брига и очај, осећања која су често прелазила у апатију и помиреност са околностима које се нису могле превазићи. О напуштању Шапца и наставку пута први пут је почело да се говори почетком децембра 1940. године. Због великог невремена на Дунаву и Црном мору, као и због политичких догађаја у Румунији, југословенске власти су забраниле испловљавање брода. Већ 4. децембра 1940. Кари Криси је писао мајци и сестри: „Дакле – најзад је пала одлука о транспорту: не путујемо. Ова вест је дошла са-

свим неочекивано, јер до прекључе дан поласка је био предвиђен за 3. 12. у 3 h, ишло се дотле да је сав пртљаг требало да буде предат до 2 h. Иначе било је сасвим сигурно да се полази у 3 h, а онда је прекључе дошла неочекивана вест да је све отказано и транспорт не иде даље. Људи су се осећали као да их је неко ударио по глави. Сви су већ накупували конзерве и намирнице, неки су продали своја одећа да би могли купити намирнице и сад смо ту без пара, а транспорт не креће. Хвала Богу ја сам био опрезан и нисам био купио још ништа. Разлог, зашто се не путује није нам саопштен, али се претпоставља да се Дунав већ залеђује, јер је и одве ноћу већ мраз. Данас ћу узети свој кофер и поново се распаковати. Шта да се ради, ко зна за шта је то добро⁵⁶. У исто време Валтер Клајн је писао: „Верујем да је моја субина запечаћена! Уколико ви не успете извесна надлештва у Ерцу покренути да брзо и енергично интервенишу ради добијања сертификата код Палестинског уреда у Београду, морам да се одрекнем наде да будем са вама. Барем док рат траје“⁵⁷. Крајем децембра 1940. појавила се нова могућност за наставак пута. Избеглице су и овога пута остале у Шапцу. Кари Крис је писао: „Пре недељу дана опет је велико узбуђење због поласка. Шпицер, генерални секретар Савеза, изненада се једне ноћи појавио (аутом) и саопштио да за 2-3 дана полазимо железницом. Возом ћемо до Прахова (место где смо прошле године стајали скоро 2 недеље), а одатле бродом, који ће нам доћи у сусрет узводно Дунавом. Можеш замислити узбуђење када је изненада цела ствар обустављена. Кофери су се вратили из Београда и живот је поново текао, као до тада. У сваком случају Дунав је услед таласа хладноће био замрзнут, како у горњем току, код Гвоздене капије, тако и у доњем току. Дакле, ове зиме не треба мислити на путовање“⁵⁸. Непосредно пре напада Немачке на Југославију, 16. марта 1941, нешто више од 200 млађих Јевреја из транспорта, углавном припадника Омладинске акције старих између 15 и 17 година, успело је да се легалним путем, преко Грчке и Турске, спасе и уђе у Палестину. Описујући растанак са пријатељима који су успели да добију сертификате за улазак за Палестину, Валтер Клајн је написао: „Једва смо могли коју реч проговорити, свако, укључујући Шпицера и омладинске руководиоце, имао је пуне очи суза, опростили смо се само стиском руке и *лехитроат* (довиђења). Обузео ме је неописиви осећај радости и наде, и то тек на железничкој станици. У најистинитијем смислу ничије очи нису остале суве!“⁵⁹ У јед-

56 Anderl, Manoschek, *n. d.*, 169.

57 Исто, 170.

58 Исто, 171.

59 Исто, 198.

ном од својих последњих писама, написаном дана када су Београд, Шабац и друге југословенске градове потресале антифашистичке демонстрације због одлуке владе да Југославија приступи Тројном пакту, далеко песимистичнији Кари Крис је приметио: „Данас још добро живиш и не мислиш на сутра, а то сутра може доћи врло брзо. Тада ћеш покушати да урадиш све за неколико дана, али онда ће бити касно. Дакле добро размисли још једанпут, и без обзира што се ствари данас не чине тако хитним не остављај себи времена, јер зло може да избије сутра“.⁶⁰

Почетак зиме, који их је суочио са лошим вестима и хладним зимским данима током којих је требало решавати бројне проблеме у вези са огревом и снабдевањем намирницама, унео је међу избеглице много потиштености. Промена животног темпа условљена временским приликама и драстичном променом расположења утицала је на њих да у наредном периоду посебну пажњу посвете оним активностима које су им помагале да забораве реалност и да се чином измештања из сурове стварности изборе за слободу која им је све више измицала. Читање је представљало једну од оних активности у којој су избеглице налазиле утеху током читавог путовања. Жеља за читањем књига јављала се у оним тренуцима када је за избеглице постајало претешко да читају новине јер су вести које су стизале путем штампе постајале неподношљиве. Сачувано је писмо Валтера Клајна написано у пролеће 1940. у коме се са једне стране жали на недостатак дневне штампе коју назива „дефицитарном робом“, док са друге говори о фрустрацији коју је она производила због ширења, по његовом мишљењу, „неразумних гласина“ о рату. Зато је тражио од рођака да му шаље „старе књиге“, за које је обећао да ће их касније дати у неку библиотеку.⁶¹ О потиштености и потреби за читањем сведочи и писмо Карија Криса написано почетком децембра 1940, осам дана пошто се испоставило да транспорт неће наставити своје путовање до Палестине: „Будим се у 7.30 - 8.30, али још лежим пола сата дуже у кревету (је ли фино?), углавном сам задњи који устаје. Онда идем у Магацин то је заједничка просторија, где се дели пошта. То траје до 11 h (...) После тога ме могу наћи у читаоници и у 12 h је ручак. (...) Одмах после ручка поново сам у читаоници, пошто тада стижу новине (нове). Кад их прочитам, идем кући, где или пишем писма или учим енглески, односно француски. Од 4-5 h су углавном предавања која организује наш народни универзитет и тамо увек одем. Све саслушам, чак и оно што ме не интересује посебно. Јуче је било једно врло добро предавање о нервозним реакцијама човека. У 5 h луљам около, гледам шта

60 Исто,176.

61 Исто,108.

се дешава у просторијама заједнице, има ли шта ново или седнем опет у читаоницу, у колико нисам све прочитао. У 7 h треба да будемо код куће. Вече углавном проводим читајући и пошто обавим коренсподенцију, имам хвала Богу довољно књига из Библиотеке“.⁶²

Шабачка народна књижница и читаоница, или шабачка библиотека, одиграла је једну од кључних улога у процесу превазилажења и савлађивања времена које су избеглице провеле у Шапцу. Слика избеглице на улици са књигом у руци представља лајт мотив исказа савременика који су писали о њиховом животу. Мара Јовановић се сећала: „Старије људе сретала сам на улици с књигама које су узимали из Шабачке читаонице; узимали су књиге на француском и немачком. Неки су обавезно одлазили у библиотеку да читају штампану на страном језику како би били у току догађаја“. Шабачка народна књижница и читаоница представљала је пре свега место где се одлазило да се прочита штампа како би се било у току са дешавањима у ратом захваћеној Европи. Развој прилика на фронту био је од кључног значаја за положај избеглица из кладовског транспорта и наставак пута. Па ипак, сусрет са библиотеком, која је у Шапцу постојала још од 1847. године,⁶³ представљао је за избеглице, грађане и грађанке Берлина, Беча и других средњоевропских престоница, не само место на које се долази да се прочита штампане и информације већ и место излечења, ојачања и утехе у најтежим тренуцима. У месецима током којих су били приморани да се придржавају јасно наметнутих решења, могућност слободног избора књиге, чије је читање представљало дубоко интиман чин, представља значајан аспект анализе живота и смрти избеглица из кладовског транспорта.

У тренутку доласка избеглица у Шабац, Шабачка народна књижница и читаоница се скоро седам пуних година налазила у старој шабачкој кафани *Мирамаре* у Масариковој улици бр. 24. Просторије су биле испуњене раније откупљеним кафанским инвентаром, столовима и столицама, који је у међувремену рестауриран, и новим стакленим орманима у којима су стајали лексикони и вредније књиге. Окренути зидови били су украшени сликама Стевана Чалића и Михаила Петровића.⁶⁴ Према сећањима грађана, општи утисак када се уђе у Библиотеку је био пријатан: „Обе сале су лепо уређене, по подовима и столовима простирке, на прозорима укусне завесе, дуж зидова офарбани и поређани стаклени ормани. Пуно пробра-

62 Исто, 160.

63 Читалиште шабачко је почело са радом 29. септембра 1847. Соња Бокун-Ђинић, Весна Адамовић, *Од Читалишта шабачког до Библиотеке шабачке. 160 година трајања*, (Шабац: Библиотека шабачка, 2007), 9.

64 Исто, 39.

них и уредно поређаних књига, уметничких слика и бронзаних биста књижевних јунака. Укупним амбијентом доминира слика Слава Подриња⁶⁵. Читаоница је радила свакодневно од 8 до 12 и од 14 до 19 часова, сем суботом, недељом и празницима. Књиге су издаване у Књижници, два сата у току дана, од 16 до 18 или од 15 до 17 часова. Кроз просторије је дневно пролазило између тридесет и педесет чланова. Постојало је и посебно Новинско одељење, у коме се 1940. године могло читати 137 наслова домаћих и страних периодичних публикација.⁶⁶ Иако се не може са потпуном прецизношћу рећи коликим је књижевним фондом располагала Шабачка народна књижница и читаоница, 1940. када су прве избеглице из кладовског транспорта почеле да се учлањују, последњи број у сређеној инвентарној књизи је био 21.765 (око 32.000 свезака).⁶⁷ Веома је значајно истаћи да је у време доласка избеглица у Шабац, при библиотеци постојало више тела као што су: Народни универзитет, Позоришни одсек, више сеоских народних књижница и читаоница, Одбор за подизање споменика Вуку Караџићу у Тршићу, Музеј, Друштво пријатеља Француске, Друштво пријатеља Велике Британије и Америке, Пододбор друштва за правну филозофију и социологију.⁶⁸

Фонд Шабачке народне књижнице и читаонице који се чува у Међуопштинском историјском архиву у Шапцу речито говори о избеглицама које су у периоду од краја септембра 1940. до почетка Другог светског рата у Југославији постале не само најоданији чланови шабачке библиотеке већ и најмарљивији читаоци оног дела библиотечног фонда који се до тада ретко позајмљивао, а то су биле пре свега књиге на немачком језику. Увид у Регистар чланова библиотеке за 1940. и 1941. годину указује на значајно повећање броја чланова. Овај регистар, као историјски извор који је „пао са стола“, представља посебно важно сведочанство о перцепцији идентитета странаца који су се силом приликом крајем септембра 1940. затекли у Шапцу. Већ на првој страни Регистра за 1940, на којој се налазе имена оних чланова библиотеке чија су презимена почињала словом А, међу именима: Адамовић, Евгенија, „супруга капетана у пензији“, Абинун, Јосиф, шабачки Јеврејин и „чиновник“, Антонић, Бора, „трговац“, Антонић, Драгоје, „учитељ“ итд., налази се и име Алтман, Хенрика који је као члан Шабачке народне књижнице и читаонице са „чланским листом“ под редним бројем 353, прецизније идентификован једном речју – „емигрант“. У највећем броју случајева

65 Исто, 45.

66 Исто, 40.

67 Исто, 43.

68 Исто, 45.

ознака „емигрант“ се поред имена других избеглица - чланова Библиотеке трансформисала у ознаку „ем“. То је био случај са Ајслер, Елизабетом (бр. чланског листа за 1941. 287), Бер, Гутманом (бр. чланског листа за 1941. 323), Брунер, Хугом (бр. чланског листа за 1941. 305) и др. Поред неких имена је стајала ознака „е“. То је био случај, рецимо, са Вајс, Францом (бр. чланског листа за 1941. 328), Голдшмид, Аном (бр. чланског листа за 1941. 317). Поједини Јевреји из кладовског транспорта који су постали чланови Библиотеке „одбијали“ су да се идентификују са својим избегличким, односно емигрантским статусом, који су по свему судећи доживљавали као нешто што ствара лажну слику о њима и о њиховом идентитету. У неким случајевима поред имена је стајала професија. Баш то је био случај са Валтером Клајном, поред чијег имена је назначено да се ради о „дрогисти“ (бр. чланског листа за 1941. 411). Поред неких имена, као поред имена Карија Криса (бр. чланског листа за 1941. 313), није писало ништа.⁶⁹

Искрцавање избеглица из кладовског транспорта са бродова на копно почело је у раним јутарњим часовима 23. септембра 1940. године. Захваљујући сачуваним списковима позајмљених и враћених књига, који у себи садрже и податке о читаоцима, знамо да су неке избеглице посетиле библиотеку већ након седам дана. Међу њима је био и Кари Крис. Остало је забележено да се 1. октобра 1940. и други пут вратио у Библиотеку. За разлику од њега, Валтер Клајн је први пут ушао у просторије бивше шабачке кафане *Мирамаре* 23. октобра 1940. године. Сачувана евиденција указује на то да је Клајн био далеко ватренији читалац од Криса. И док је Крис од октобра 1940. до фебруара 1941. седам пута посетио Библиотеку како би позајмио књиге,⁷⁰ Клајн је у истом периоду чак двадесет два пута, из истих разлога, посетио Шабачку народну књижницу и читаоницу.⁷¹ Праћење динамике позајмљивања и враћања књига у случају Карија Криса и Валтера Клајна указује на неке од посебно упадљивих проблема избегличког живота, као што је проблем

69 Међуопштински историјски архив Шабац, Фонд Шабачке народне књижнице и читаонице, Регистар чланова Шабачке народне књижнице и читаонице за 1940. и 1941.

70 Првог октобра 1940. (посетио је Библиотеку два пута), 19. октобра 1940, 29. октобра 1940, 7. новембра 1940, 3. јануара 1941. и 17. јануара 1941. МИАШ, Фонд Шабачке народне књижнице и читаонице, Евиденција позајмљених и враћених књига Шабачке народне књижнице и читаонице за 1940. и 1941. годину.

71 23. октобра 1940, 24. октобра 1940, 26. октобра 1940, 1. новембра 1940, 4. децембра 1940, 6. децембра 1940, 9. децембра 1940, 11. децембра 1940, 18. децембра 1940, 20. децембра 1940, 23. децембра 1940, 25. децембра 1940, 27. децембра 1940, 30. децембра 1940, 1. јануара 1941, 3. јануара 1941, 6. јануара 1941, 10. јануара 1941, 15. јануара 1941, 17. јануара 1941, 24. јануара 1941. и 29. јануара 1941. Исто.

савлађивања времена. Из података о позајмљивању и враћању књига сазнајемо да су и један и други, скоро увек, приликом враћања прочитаних позајмљивали нове књиге. У случају Карија Криса то се није десило 20. новембра 1940, тада није позајмио књиге. Према увиду у евиденцију позајмљених књига, Крис је следећи пут посетио библиотеку тек 3. јануара 1941. године.⁷² Може се претпоставити да су вести о наставку пута почетком децембра 1940. почеле да се шире већ крајем новембра месеца због чега су многе избеглице прекинуле своју свакодневну рутину спремајући се убрзано за пут.

Динамика позајмљивања и враћања прочитаних књига, поготово у случају Валтера Клајна, који је био један од најчешћих посетилаца библиотеке од краја октобра 1940. када ју је први пут посетио, скреће пажњу на Шабачку народну књижницу и читаоницу као јавну установу која је имала посебно значајно место у животу избеглица из кладовског транспорта. Мада је темпо читања књига из библиотеке, у времену у коме се радио слушао ретко док телевизија није постојала, био далеко динамичнији него неколико деценија касније, увид у евиденцију позајмљених и враћених књига указује на то да је избегличка популација далеко брже враћала позајмљене књиге од локалног становништва, што је разумљиво с обзиром на обавезе и свакодневну праксу једних односно других. Тако се на примеру евиденције „понашања“ члана библиотеке Валтера Клајна види да је од краја октобра 1940. до почетка фебруара 1941, у највећем броју случајева⁷³ позајмљене књиге враћао након два дана. У свега два наврата књиге је задржао шест дана, што је био најдужи временски период.⁷⁴

Избор позајмљених књига у великој мери је зависио од стања библиотечког фонда али и од расположивости литературе на немачком, језику који је у највећем броју случајева био матерњи избеглицама из кладовског транспорта. Немачки језик је био матерњи језик и Карија Криса и Валтера Клајна. На основу увида у евиденцију позајмљених и враћених књига може се закључити да су јеврејске избеглице које су стигле у Шабачу у септембру 1940. користиле различиту литературу и штампу. Упућени на расположиву литературу, која када су страни језици у питању, није била толико разноврсна као када је у питању део библиотечких фондова на српском језику, Крис а посебно Клајн су се често враћали класицима светске књижевности. Тако је Валтер Клајн, попут многих других, читао

72 Исто.

73 Једанаест од двадесет два. Исто.

74 Исто.

Бокачовог *Декамерона*⁷⁵ и Молијеровог *Дон Жуана*.⁷⁶ Посебно популаран међу избеглицама је био историјски роман пољског књижевника и нобеловца Хенрика Сјенкјевича *Quo vadis?* који је најпре објављен у наставцима у часопису *Пољска газета* (1895–1896) да би први пут био штампан као роман 1896. године. Роман је почетком 20. века привукао велику међународну читалачку публику због чега је преведен на више од педесет светских језика па и на српски (1913).⁷⁷ Међу члановима шабачке библиотеке који су читали роман чувеног пољског писца на немачком језику су били и Кари Крис и Валтер Клајн. Роман *Quo vadis?* је био прва књига коју је Кари Крис позајмио и то седам дана по доласку у Шабац.⁷⁸ Валтер Клајн ју је читао неколико месеци касније, односно у јануару 1941. године.⁷⁹

Шабачка народна књижница и читаоница није представљала место сусрета избеглица само са локалним становништвом. Напротив, она је представљала место сусрета избеглица сличних интересовања. Захваљујући сачуваној евиденцији позајмљених и враћених књига знамо да је постојала велика вероватноћа да су се управо Кари Крис и Валтер Клајн срели у библиотеци 3. јануара 1941. Овај податак би могао бити једини доказ о њиховом познанству. Књига евиденција „памти“ да је трећег јануарског дана 1941. Кари Крис био педесет други док је Валтер Клајн био педесет трећи члан који је у новој, 1941. години посетио библиотеку.⁸⁰ Две недеље касније, односно 17. јануара, Крис и Клајн су поново истога дана посетили библиотеку. Овога пута Кари Крис је заведен као триста двадесет седми а Валтер Клајн као триста тридесет пети посетилац библиотеке у 1941.⁸¹

75 Валтер Клајн је позајмио збирку новела *Декамерон* из Шабачке народне књижнице и читаонице 24. октобра 1940. године. Књига је враћена у библиотеку 26. октобра 1940. Исто.

76 Валтер Клајн је позајмио драму *Дон Жуан* из Шабачке народне књижнице и читаонице 26. октобра 1940. године. Књига је враћена у библиотеку 1. новембра 1940. Исто.

77 Сјенкјевич је инспирацију за роман *Quo vadis?* добио када је посетио једну од капела у Риму где је угледао плочу са натписом: „Quo vadis“? Питање: „Куд идеш?“ је било везано за апокрифну ранохришћанску легенду по којој је Свети Петар, бежећи из римске тамнице од прогона, сусрео отелотворење Исуса Христа. Том приликом је упитао Христа: „Quo vadis Domine?“ („Kuda ideš Gospode“) на шта је Христ одговорио: „Romam eo iterum crucifigi“ („У Рим да будем поново разапет“). На Исусове речи, Свети Петар се вратио у Рим прихвативши тим чином да страда за своју веру.

78 Кари Крис је позајмио роман *Quo vadis?* из Шабачке народне књижнице и читаонице 1. октобра 1940. МИАШ, Фонд Шабачке народне књижнице и читаонице, Евиденција позајмљених и враћених књига Шабачке народне књижнице и читаонице за 1940. и 1941. годину.

79 Валтер Клајн је позајмио роман *Quo vadis?* из Шабачке народне књижнице и читаонице 24. јануара 1941. Књига је враћена у библиотеку 29. јануара 1941. године. Исто.

80 Исто.

81 Исто.

Закључак

Читање књига као механизам за превазилажење времена које је „претило“ да се продужи у недоглед док је простор, бар када су избеглице у питању, постајао све ужи, да би се до октобра 1941. године свео до перспективе масовног гроба, представља посебно значајно искуство не само у животу Јевреја из транспорта већ и у „животу“ града. Скретање пажње на праксу читања, којој су избеглице масовно прибегавале пред сам крај, односно у последњој години свога живота, јасније позиционира место библиотеке као јавне установе специфичне намене у животу појединаца који су, у тренуцима када је слободе понестајало, слободу освајали правећи избор шта ће да читају. На тај начин они су, у годинама у којима су силом прилика „утеривани“ у многе идентитете, направили један лични избор „уводећи“ себе у сасвим специфичан идентитет читаоца. Фашистички терор, Холокауст који је извршен над избеглицама из кладовског транспорта у Засавици и Јеврејском логору Земун у Београду представљао је обрачун са њима као припадницима јеврејског народа. Исти злочин десио се на бројним местима широм Европе и света. У њему је страдало шест милиона људи. Број страдалих јасно указује на Холокауст као злочин који је, према идеји политичке, војне и економске елите нацистичке Немачке, био замишљен као „савршен злочин“. Оно што га је „раскринкало“ није само пораз фашистичке Немачке и њених савезника у Другом светском рату већ и сачувани трагови о различитим искуствима оних који су избеглички статус стекли само зато што су били Јевреји, али су своје избегличке дане проводили, у случају избеглица из кладовског транспорта, као чланови Шабачке народне књижнице и читаонице које, као што је приметила Шапчанка Мара Јовановић, срећемо на улици с књигом у руци.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Војно-историјског института. Фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (инв. бр. 16731).
- Међуопштински историјски архив Шабац. Фонд Шабачке народне књижнице и читаонице.

Литература

- Anderl, Gabriele, Walter Manoschek. *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovo-transport“ na putu za Palestinu 1939–42*. Београд: Јеврејски историјски музеј, 2004.

- Бокун-Ђинић, Соња, Весна Адамовић. *Од Читалишта шабачког до Библиотеке шабачке. 160 година трајања*. Шабац: Библиотека шабачка, 2007.
- Vojinović, Živana. *Avramova deca*. Beograd: Orion Art, 2015.
- Gruenfelder, Anna-Maria. *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933–1945.)* Zagreb: Srednja Europa, 2017.
- Група аутора. *Шабац у прошлости IV*. Шабац: РНИРО „Глас подриња“ – Шабац, 1984.
- Drndić, Daša. *Belladona*. Zagreb: Fraktura, 2012.
- *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport. Beograd, oktobar 2002*, ur. Andrej Mitrović. Beograd: Јеврејски историјски музеј, 2006.
- Јовановић, Мара. „Wir packen, wir auspacken. Трагична судбина Јевреја избеглица у Шапцу 1941“. *Šabac i Јевреји у susretu*, zbornik radova, ur. Miloš Jevtić, 15–49. Šabac: Makart, 2003.
- Кољанин, Милан. *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*. Београд: Институт за савремену историју, 2008.
- Lebl, Ženi. „Tragedija transporta Kladovo–Šabac odbor za pomoć emigrantima“. *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport. Beograd, oktobar 2002*, zbornik radova, ur. Andrej Mitrović, 102–163. Beograd: Јеврејски историјски музеј, 2006.
- Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Јевреја 1941–1942*. Beograd: Službeni list SRJ, 2007.
- Марковић, Тања. *Архитектонско наслеђе града Шапца*. Шабац: Народни музеј Шабац, 1996.
- Петровић, Сања. „Други живот. Европски утицаји на процес модернизације свакодневног живота Шапца између два светска рата“. *Годишњак за друштвену историју* (1–3)/2002, 123–144.
- Ристовић, Милан. *Употрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941–1945*. Beograd: Službeni list, 1998.
- Filipović, Stanoje. *Logori u Šapcu*. Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967.
- Frank, Ana. *Dnevnik Ane Frank*. Zagreb: Mladost, 1990.

Фотографија на почетку рада:

Избеглице из кладовског транспорта на броду Краљица Марија код Кладова 1939–1940. (Музеј Холокауста, Вашингтон)

Summary

SANJA PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ

The Reading Days of Karl Kriss and Walter Klien. Jewish Refugees of the Kladovo Transport in Šabac (1940–1941)

Abstract: The work represents an attempt to point to the experience of coexistence of the Jewish refugees from the Kladovo transport with the local population, primarily in the city of Šabac, in which the members of the Transport arrived in September 1940. The practice of going to retrieve books from the Šabac People's Library and Reading Room told through the experiences of two Viennese men Karl Kriss and Walter Klien and based on the rich materials of the Šabac People's Library and Reading Room fund, which is kept at the Inter-Municipal Historic Archive in Šabac, pointed to the members of the Transport, members and regular users of the Šabac People's Library and Reading Room fund, as those that wrote out new pages on the history of the city and one of the most important cultural institutions in it highlighted with transnational experience. The practice of reading retained through historical sources which „fell from the table” maintained the memory of the reader, but also book, which continued to „live on” even after the physical disappearance of the readers, becoming a symbol of „eternal life”.

Key words: Kladovo transport, refugees, Kingdom of Yugoslavia, Karl Kriss, Walter Klien, Šabac, Šabac national library and reading room, books, Holocaust

The Kladovo transport represents one in the line of Jewish refugee transports which, descending down the Danube by boat, across the territory of the Kingdom of Yugoslavia, attempted to reach Palestine. The majority of Jewish refugees which left off at the end of November 1939 never reached their final destination. The beginning of the war in Yugoslavia in April 1941 left them in Šabac, a city they were driven to in September 1940 after having spent the last nine months in Kladovo, a town on the Yugoslav-Romanian boarder. The descent by boat and final crossing onto land represented the first real change in the way and rhythm of life from the moment when the Transport was formed in November 1939 in Vienna. The emigrants who were until then tied to the boat and river sailing, making it so that they could almost

exclusively communicate with one another, suddenly found themselves in a city which was, at least at first glance, close to their sensibility. The possibility of having a „home” and a „permanent” temporary address, visiting different public places, engaging in the social life of the environment, which will reveal very different faces in the upcoming period, fulfilled the lives of the members of the Kladovo transport with unexpected contents and experiences, regardless of the uncertainty which they felt until their tragic end. One of them was the experience of going to the Šabac Public Library and Reading Room, the city library which was almost a hundred years old at the time of the Transport’s arrival in Šabac. Massive memberships to the library, the possibility to borrow and return books primarily in German, the language which was the mother tongue of the majority of the refugees, wrote out not only new pages of the history of the City and Library with new transnational experience, but also „wrote” new identities into the tragic life experience of all the refugees killed in Zasavica and Sajmište. The practice of going to retrieve books from the Šabac People’s Library and Reading Room is told through the experiences of two Viennese men Karl Kris and Walter Klien and based on the rich materials of the Šabac People’s Library and Reading Room fund, which is kept at the Inter-municipal historic archive in Šabac.